

צמיחתה של מפלגה עממית

דני פילק

יחיעם ויץ, הצעד הראשון לכס השלטון: תנועת החרות 1949-1955, יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 2007, 246 עמודים.

ספרו של יחיעם ויץ תורם תרומה חשובה לחקר תנועת החרות/ליכוד. כפי שוויץ מציין, הספרות על תנועת החרות 'דלה יחסית', אף על פי שמדובר בתנועה פוליטית שכבר שנים תפקידה מרכזי בחברה הישראלית. הספר הנוכחי הוא המשך לספרו ממחלת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות, 1947-1949, שראה אור בשנת 2002. השנים הנחקרות בספר שלפנינו התחילו בתוצאות המאכזבות של הבחירות לאסיפה המכוננת והסתיימו בהצלחה היחסית בבחירות לכנסת השלישית, שציינו את תחילת דרכה של התנועה למהפך של 1977.

בספר נפרשים לעיני הקורא התהליכים הפנימיים בתנועה שהביאו להצלחתה בבחירות לכנסת השלישית: ההכרעה בנוגע לזהותה של תנועת חרות (הבחירה בין 'הנשמה הלגלית' ל'נשמה המחתרית', זאת אומרת הבחירה בין הפנמת הכללים של שלטון החוק או דבקות בגישה הרואה בפעילות מחתרית דרך לגיטימית להגיע לשלטון), ההתמודדות עם האופוזיציה הפנימית (בעיקר הלל קוק, ערי ז'בוטינסקי ושמואל מרלין), והשינוי באופן המנהיגות של מנחם בגין (ממנהיג של קבוצה מחתרית למנהיג המציג אלטרנטיבה שלטונית). ויץ בוחן תהליכים אלה על רקע שאלות וסוגיות שאתן התמודדה החברה הישראלית: סוגיית השילומים, המדיניות הביטחונית, הקשר של ישראל עם המעצמות והעלייה ההמונית ממדינות ערב.

ויץ רואה במחלוקת על זהותה של התנועה המשך לוויכוחים בין רדיקלים ומתונים על שאלת הפרישה מההסתדרות הציונית, ששיסעה את התנועה הרביזיוניסטית בשנות השלושים, ובעיקר המשך לוויכוחים על החלטת החלוקה לקראת הקמת המדינה. עמדתם של בגין ושל צמרת האצ"ל מתוארת כאלטרנטיבה הן לעמדה המתונה יותר (שאף הביאה להקמת מפלגה נפרדת, הצה"ר), הן לעמדה שוויץ מגדירה כ'רדיקלית' ושהוצגה בעיקר

על ידי הלל קוק וערי ז'בוטינסקי. עמדתו של בגין שעוצבה בין 1949 לוועידה השלישית של חרות, שהתקיימה באפריל 1954, היא זו שהנחתה את תנועת החרות והובילה להתאוששותה בבחירות לכנסת השלישית.

הספר מתאר את המעבר מתפיסה אוונגרדיסטית של הפוליטיקה, לפיה תפקידה של התנועה הוא להיות חלוץ לפני המחנה שהציב אלטרנטיבה לשלטון מפא"י בדרכים שכללו פעילות מחתרתית ואפילו 'פוטש', לתפיסה הגמונית. לפי תפיסה זו יש לבנות את חרות כאלטרנטיבה היחידה ל'משטר מפא"י', תוך כינון בריתות פוליטיות עם מפלגות ואנשי ימין אחרים, וחיבור בין קבוצות חברתיות שונות, בעיקר עולי מדינות ערב. התהליך שהביא את חרות מהכישלון בבחירות הראשונות להצלחה היחסית ב־1955 ולמהפך של 1977, הוא התהליך שמוכיל ממגבלותיה של פוליטיקה אוונגרדית לפוליטיקה קונסרבטיבית-הגמונית, דהיינו שמטרתה לכוון גוש פוליטי רחב שיציג אלטרנטיבה פוליטית ותרבותית לדומיננטיות של תנועת העבודה. תפיסת הפוליטיקה של בגין הייתה רחבה ולא הצטמצמה לחישוב מספר המנדטים בטווח הקרוב. ראייה רחבה זו של הפוליטיקה כבניית הגמוניה אלטרנטיבית מסבירה את נכונותו של בגין 'לשלם' מחיר גבוה – במונחים של מקומות ריאליים – לשותפים חלשים יותר. ויץ מדגים זאת בדיונו על הרכבת הרשימה לכנסת השנייה, שבה 'שובצו אנשי הצה"ר למקומות ריאליים למרות שלמעשה לא היו לתנועה זו בוחרים' (עמ' 37). בגין, לדעתו, פעל בעיקר מתוך רצון 'להגיע למעמד הנציגה היחידה והבלעדית של התנועה הרוויזיוניסטית' (שם), ולא מתוך חישוב קצר מועד של מספר מנדטים. בדרך דומה הוא פעל גם כעבור שנים, בעת הקמתו של גח"ל, כשנתן למפלגה הליברלית מספר מקומות ריאליים מעבר לכוחה האמיתי, כדי לשבור את חומת הדה־לגיטימציה שהדירה את חרות. בשני המקרים הדריכה את פעולתו מחשבה על בניית הגמוניה אלטרנטיבית, ולא שיקולים של שמירת כוחה של חרות לטווח הקרוב.

המעבר מתפיסה אוונגרדיסטית של הפוליטיקה לתפיסה הגמונית לא היה קל ונכרך בעימותים פנימיים ובשינוי התרבות התנועתית, שהתכוננה בתקופת המחתרת. הכישלון בבחירות לכנסת השנייה היה ביטוי למשבר המעבר. הרשימה לכנסת לא כללה את נציגי האופוזיציה הרדיקלית, ולעומת זאת החזירה לתנועה את אנשי הצה"ר. כמו כן, בצעד בעל משמעות סמלית, ויתרה התנועה על הסיפא של שמה, 'מיסודו של האצ"ל' (עמ' 83). השינוי בשם והשמות שצורפו לרשימה – בנימין אבניאל, איש ימין עצמאי, אריה אלטמן מהצה"ר ואליעזר שוסטק מראשי ההסתדרות הלאומית (במקום אנשים כגון אליהו לנקין, מפקד 'אלטלנה') – ביטאו רצון להתרחק מהזהויה המוחלטת והבלעדית בין חרות לאצ"ל וניסיון לבנות את חרות כהמשכה של התנועה הרביזיוניסטית כולה וכנציגה העיקרית של הימין האזרחי. ויץ טוען, כנגד טענה אחרת שלו עצמו המייחסת את הכישלון בבחירות לכנסת השנייה לחוסר היכולת להציב קו ומסר ברורים אל מול הציפונים הכלליים ול'התאבנות' של ראשי התנועה (עמ' 84), כי 'השינוי הזה היה [...] עדות בולטת לדיוקן החדש של תנועת החרות' (עמ' 85). ואמנם, התנועה טרם בשלה למעבר מתפיסה

אחת של הפוליטיקה לאחרת. התנועה לא הצליחה בבחירות, המעבר גרם למשבר פנימי, וה'רפלקסים' של חרות היו עדיין 'רפלקסים' של תנועת מחתרת הרואה את עצמה כחלוץ לפני המחנה. אפשר לראות זאת בכואם להסביר את המפלה בבחירות לכנסת השנייה. במאמר מערכת בעיתון חרות ביום טקס הפתיחה של הכנסת מוסבר הכישלון כתוצאה של 'עייפות העם' ו'מעיינו ליום קטנות – לסיר הבשר ולבלוק הקרח' (עמ' 100). הסברים אלה משקפים תפיסה אוונגרדית של הפוליטיקה, שאפיינה את המפלגות הלאומנית הרדיקליות, ואת סלידתם של אנשי חרות מעיסוק בענייני דיומא, כגון כלכלה וחברה. אם עזיבת הפלג הרדיקלי, צירופם של אנשי צה"ר לרשימה וויתור על שם האצ"ל מסמנים נטייה להתמתנות מסוימת, פעילות המפלגה בשנות כהונתה של הכנסת השנייה מעידה על הרבקות בהשקפות הלאומניות הרדיקליות בתוך התנועה. ויץ מזהה שני מאבקים עיקריים בשנות כהונתה של הכנסת השנייה: המאבק נגד ייצוג אזרחים ערבים בממשלה בטענה (שהליכוד יחזור אליה בעת כהונתה של ממשלת רבין השנייה) שממשלה הנשענת על קולותיהם של חברי כנסת ערבים אינה לגיטימית; והמאבק נגד השילומים מגרמניה (עמ' 102-103). המאבק נגד השילומים, ובעיקר האופי שלבש מאבק זה, כגון ההפגנה בכיכר ציון בירושלים, היה ביטוי לעוצמתה של התפיסה הלאומנית הרדיקלית. מאבק זה חיזק את מנהיגותו של בגין במישור הפנים תנועתי וליכד את התנועה סביב דגל חדש (עמ' 129), החריף את תדמיתה הקיצונית של חרות והקשה על ניסיונותיה להציג את עצמה כמפלגה לגיטימית.

הוועידה השלישית סימנה את ניצחונה של הראייה החדשה של הפוליטיקה על השרידים הרדיקליים. ויץ טוען שהעיסוק במשפטי פראג, תוך מתן ביטוי לעמדה האנטי-סובייטית של חרות, שהייתה עמדה קונסנזואלית בישראל, אפשר לחרות להשתתף ב'מאבק בעל הסכמה רחבה שהציב אותה במרכז המפה' (עמ' 138), והיה שלב חשוב בשיקומה של התנועה. הצטרפותם של הציונים הכלליים לממשלה בדצמבר 1952 הציבה את חרות כאלטרנטיבה יחידה לשלטון מפא"י (עמ' 139). הוועידה השלישית הכריעה לטובת ביסוסה כמפלגה פוליטית המבקשת להפוך למפלגת המון, ומתרחקת מעברה כתנועה רדיקלית הרואה את עצמה כחלוץ לפני המחנה. חרות לא נטשה את האידאולוגיה הלאומנית הרדיקלית, אך שמה דגש על סוגיות חברתיות-כלכליות, ובעיקר הכריעה לטובת הדרך הפרלמנטרית וכנגד 'הדרכים האחרות', כגון הוצאת ההמונים לרחוב, מתן נשק ל'עם', פוטש צבאי או ירידה למחתרת (עמ' 166).

כחלק מהאסטרטגיה החדשה במערכת הבחירות לכנסת השלישית ביקשה תנועת החרות ליצור ברית בין שכבות הביניים שראו בציונים הכלליים את נציגיהן, לעולים ממדינות ערב, ובמיוחד עולי צפון אפריקה, אשר סבלו ממדיניות ההדרה של מפא"י (עמ' 181). ויץ מראה שהניסיון לזכות בתמיכתה של הבורגנות הזעירה לא צלח במיוחד, אך ב-1955 התברר שחרות הופכת לכתובת פוליטית למזרחים, כשבשכונות עולים היא הכפילה את כוחה (עמ' 218). אפשר לראות מעבר ממערכת הבחירות לכנסת השנייה

לשלישית מניסיון להיות מייצגם של מעמדות הביניים, בעיקר הזעיר בורגנות (הבסיס העיקרי שתמך בתנועות לאומניות באירופה), לניסיון להציג ברית בין אלה לבין המעמדות הנמוכים, בעיקר עולי מדינות ערב, כפי שנעשה במערכת הבחירות לכנסת השלישית. זה המעבר מתפיסה לאומנית רדיקלית לתנועה פופוליסטית עם מרכיב לאומני חזק.

ויץ מקדיש מקום נרחב (במבוא ובשני הפרקים הראשונים) לעימות האידאולוגי והפוליטי בין בגין ותומכיו לבין קוק וערי ז'בוטינסקי ותומכיו. המסמכים הרבים שמביא ויץ מעידים על מורכבות תפיסתם של האחרונים. קוק וחבריו לדרך הציגו השקפה הכוללת רבדים מספר, שלעיתים סותרים זה את זה. אינני בטוח שסתירות אלה זוכות להתייחסות מספקת בספר. קריאת התיגר האידאולוגית והפוליטית של קוק, של ערי ז'בוטינסקי ושל שותפיהם, שאותם מגדיר ויץ כ'אנשי האופוזיציה הרדיקלית' (עמ' 30), כללה מרכיבים מספר: דחייה מוחלטת של 'משטר מפא"י'; תביעות לרפורמות ליברליות (הפרדת הדת מהמדינה, הזדהות חד משמעית עם ארצות הברית בעימות הבין-גושי);¹ לאומנות עברית בעלת תביעות טריטוריאליות מקסימליסטיות. אך במקביל הייתה גם נכונות לשתף נציגים של האזרחים הערבים בשלטון ולהקנות להם זכויות מלאות; ושלילה רדיקלית של הגולה (כולל שלילת פעולה של התנועה מחוץ לישראל). ואמנם הדרישה לאמץ רפורמות ליברליות והבחירה הגאופוליטית בחיזוק הקשר עם ארצות הברית נראות כסותרות את הביקורת של קוק וז'בוטינסקי על הפרלמנטריזם של בגין. ויץ מתאר איך 'בשאלת הדמוקרטיה ראו האופוזיציונרים בנכונותו של בגין לקבל את הכללים הנהוגים בפרלמנט כעדות לרצונו להשתלב במשטר הקיים'. קוק אמר לבן-גוריון כי 'עבר זמן כל המפלגות וגרס [...] שחרות לא נועדה לתקן את שגיאות המשטר בכנסת אלא להתסיס את השכבות הממורמרות בציבור' (עמ' 51). כמו כן הדרישה להעמיק את העבודה של התנועה בארצות הברית סותרת את התפיסה השוללת את הגולה, והרדיקליות הלאומנית מנוגדת לגישה המכילה כלפי אזרחיה הערבים של המדינה.

נדמה לי שוויץ, המתאר את הרבדים השונים של גישתם של קוק וז'בוטינסקי, אינו מבקש להתמודד עם מורכבותה של השקפת האופוזיציה לבגין. לאור המקום המרכזי שיש בספר לעימות בין בגין לבין האופוזיציה הרדיקלית, ולאור חשיבות ניצחונו של בגין על קוק, ז'בוטינסקי, מרלין ושמואל תמיר לעיצובה של תנועת החרות ולהכנתה לתהליך שבסופו אירע המהפך של 1977, היינו מצפים לניסיון להתמודד עם מורכבות זו. חוסר הבהירות בנוגע לטיבה של תפיסתה של 'האופוזיציה הרדיקלית' בולט, למשל, כשאנו קוראים ציטוט מרתק שמביא ויץ ממכתב של נציג השגרירות האמריקנית בתל-אביב בקיץ 1950. במכתב זה מתוארת הגישה הכלכלית של בגין כ'אמוצינאלית' אל

1 כשבא ערי ז'בוטינסקי להסביר את פרישתו מסיעת חרות בינואר 1951, הוא מנה שלוש סיבות: חוסר היענותה של חרות לרדישתו 'לכרות ברית צבאית מלאה עם ארצות הברית', 'חוסר עקביות בעניין "דת ומדינה"', והעדר דמוקרטיה פנימית (עמ' 71). גם קוק הדגיש את סוגיית הברית עם ארצות הברית, ואת ההתנגדות לרפוס המנהיגות של בגין, שאותו ראה כמנהיג גלוי (עמ' 74).

מול 'המנהיגים המעשיים יותר של המפלגה המנסים לשכנע את מר בגין לנקוט מדיניות כלכלית [...] שפונה להיגיון ולא לרגש' (עמ' 52). קשה, ללא הסבר נוסף, להבין איך אפשר להתייחס לאלה שהשגירות האמריקנית רואה בהם 'מנהיגים מעשיים יותר' ותומכים במדיניות כלכלית 'ברורה ויציבה' (קרוב לוודאי התואמת גם את העקרונות של הליברליזם הכלכלי), כ'אופוזיציה רדיקלית'. איך מיישבים את הסתירה בין המאפיינים הליברלים הכלכליים, הפוליטיים והגאופוליטיים שהיוו חלק מתפיסתם של קוק, ז'בוטינסקי ומרלין, לבין הטענות הטריטוריאליטיות והפוליטיות כפי שוויץ מתאר אותן? איך מיישבים את הראייה הליברלית, ה'מעשית' אליבא ד'נציג' השגירות האמריקנית, עם תפיסה של דמוקרטיה הרואה ב'רחוב' את מקור כוחה? ויץ מצטט את מרלין הטוען שממשלה דמוקרטית חייבת 'לשאוב את כוחה, את עידודה ואת עצם היותה ממגע מתמיד עם המוני העם' (עמ' 60). ערי ז'בוטינסקי טען כי 'לא ניתן לתפוס את השלטון אך ורק דרך הזירה הפרלמנטרית' (שם). אם כך, איך משלבים את הגישה הפרו מערבית של קוק ושל ערי ז'בוטינסקי עם התנגדותם הנחרצת לקבל את השילומים ממערב גרמניה, בעלת ברית מרכזית של ארצות הברית המלחמה הקרה? כמו כן, הדרישה של סיעת למרחב ב-1951, 'להעניק למדינה ולמוסדותיה כוחות וסמכויות אדירים ובלתי מוגבלים, ולחסל את כל איי הכוח שמחוזה לה' (עמ' 64), אינה נשמעת כדרישה ליברלית, אלא כריכוז אדיר של כוח ביד המדינה, דרישה אשר לה צלילים אנטי-ליברליים ברורים. האם רק מרלין ותמיר ביטאו רעיונות אלה בנוגע לכוחה של המדינה או גם ערי ז'בוטינסקי וקוק? האם בתחילת שנות החמישים נוצרו הבדלים בתפיסות בין הארבעה שהביאו את הראשונים לפרוש מהפוליטיקה ואת האחרונים לנהל מאבק בתוך התנועה? האם ההבדלים האלה היו רק אישיותיים וטקטיים, או שהיו גם אסטרטגיים ואידאולוגיים?

היבט חשוב נוסף שהספר סוקר הוא מנהיגותו של בגין. ויץ מראה איך מנהיגותו של בגין נבנתה על הצלחתו לבודד את אלה שקראו תיגר על מנהיגותו: קוק, מרלין ולימים תמיר ועזר ויצמן. ויץ מתאר את ההזדהות המוחלטת בין דמותו של בגין ובין חרות. דפוס מנהיגותו, השימוש בפתוס ובהגזמה, הדגשת עמדת הקורבן והסכנה המתמדת (כמו בהצעה לפנות את כל הילדים עד גיל 15 'אל מעבר לים' (עמ' 75), הראייה המניכאית של העולם, של 'אנחנו' ו'הם' (עמ' 94) — כל אלה היו מרכיבים מרכזיים של זהותה של התנועה.

נקודה בעייתית בניתוח מנהיגותו של בגין, קשורה לתיאור הקשר בין בגין לתומכיו המזרחיים. ויץ טוען שדימויו של בגין כ'אב רחום' סייע לו 'ביחסיו עם בני עדות המזרח', שעליהם 'הילך קסם' (עמ' 223). תיאור זה של התמיכה המזרחית בבגין ובחרות/ליכוד רומז לכך שלמזרחים יש צורך בדמות אב, והוא שולל מהם את הרציונליות בבחירתם הפוליטית, המתוארת כתגובה על מעשה קסם. ויץ מצטט קטעים מנאומיו של בגין כדי להראות שהוא ביסס את הקשר עם עולי מדינות ערב על דמוניזציה של היריב הפוליטי (בעיקר של ההסתדרות והקיבוצים). הוא מתאר את שיטתו של בגין ככוללת 'הצגת

האשמות חמורות ללא הוכחות [...] והצגת הפער התהומי בין הפאר של ההסתדרות לבין מצבם של רבבות עולים'. צודק ויץ בטענתו שבגין לא הוכיח את האשמותיו. עם זאת, קהל תומכיו קיבל את אמירותיו לא כתוצאה מקסם כלשהו. גם אם הטענות הנקודתיות של בגין היו מופרכות, התיאור הכללי על הפער בין עוצמתם של מנגנוני תנועת העבודה לבין מצבם של העולים החדשים ממדינות ערב תאם את ההוויה היומיומית של אותם עולים. לא מדובר, אם כן, בהולכת שולל של ההמונים, אלא בביטוי מלא פתוס (ולכן לעתים מעוות) של ההוויה של אותן קבוצות.

לבר מן הנקודות שציינתי זהו ספר חשוב התורם להבנתנו את התפתחותה של תנועה פוליטית מרכזית. הספר מאיר את שנותיה הראשונות של תנועת החרות ומתמקד במכלול התהליכים שיובילו לימים למהפך השלטוני של 1977. על ידי כך הוא תורם להבנת מרכזיותה של תנועת הליכוד בחיים הפוליטיים של ישראל.